

ПРОТОКОЛЬНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто походження та специфіка функціонування в діловодстві різних видів земської протокольної документації (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), визначено особливості її використання в якості історичного джерела. Здійснена спроба з'ясування рівня її збереженості в архівах і бібліотеках України на сучасному етапі.

Ключові слова: земства, земське зібрання, земська управа, протокольна документація, журнал засідання, стенограма, історичне джерело, джерелознавче дослідження.

Рассмотрено происхождение и специфика функционирования в делопроизводстве различных видов земской протокольной документации (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.), определено особенности ее использования в качестве исторического источника. Осуществлена попытка выяснения уровня ее сохранности в архивах и библиотеках Украины на современном этапе.

Ключевые слова: земства, земское собрание, земская управа, протокольная документация, журнал заседания, стенограмма, исторический источник, источниковедческое исследование.

In the article examine an origin and specific character of function in record keeping different kind zemstvo's protocol documentation (second half of ХІХ – beginning ХХ с.), define peculiarity of it's using as historical source. Realize an attempt to determine a level of it's safety in archives and libraries of Ukraine at modern stage.

Key words: zemstvos, zemstvo's meeting, zemstvo's board, protocol documentation, minute-book, shorthand report, historical source, source study researching.

Повноцінне вивчення розвитку українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. передбачає звернення до величезного масиву документальних джерел, що сформувався в результаті діяльності органів земського самоврядування на території України. Як джерело дослідження культурно-господарського життя провінції документація місцевих адміністративних установ за своїми кількісними та якісними характеристиками суттєво поступається аналогічним документам земського походження. Важливою передумовою зростання наукового рівня сучасних праць на ниві регіональної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. має стати посилення уваги до проблем джерелознавчого опрацювання документальних комплексів земських установ.

Провідне місце за чисельністю й видовим розмаїттям у структурі документальних матеріалів земств займали матеріали земського діловодства: нормативна (положення, правила, статuti, інструкції тощо), протокольна (журнали, протоколи, стенограми), звітно-довідна (звіти, доповіді, записки), бух галтерська (кошториси, рахункові книги, вимогові відомості, касові ордери тощо), облікова (книги, журнали, реєстри вхідних і вихідних паперів) та ін.

документація, яка утворилася в процесі функціонування управлінського апарату земських установ. Серед перелічених різновидів діловодних документів виняткове значення для організації земської діяльності мала протокольна документація, що зумовлювалося статусом земств як всестанових громадських установ, а відтак – властивою для них практикою колегіального обговорення різних справ й колективного ухвалення відповідних рішень.

Протокольна документація земських установ традиційно перебувала в центрі уваги дослідників історії земського самоврядування, займаючи провідне місце в структурі джерельної бази їх наукових студій. Першим удалим зразком використання матеріалів земських засідань в якості першоджерела можна вважати ґрунтовну працю Д. Мордовцева «Десятилетие русского земства. 1864-1875» (1877), у якій автор, спираючись на опубліковані записи земських дебатів, створив колоритні образи різних земств та їх діячів доби становлення земського самоврядування [1]. Цьому передували намагання автора оцінити джерельний потенціал документації земських зібрань, виявити взаємозалежності між змістовним наповненням документів і продуктивністю роботи

конкретного земства. На формальних ознаках земської протокольної документації як історичного джерела зробив акцент Б. Веселовський, автор багатотомної роботи «История земства за сорок лет» (1909-1911). Він був переконаний, що в комплексі документів земського походження саме журнали й протоколи засідань земських установ мали б стати основним матеріалом для вивчення земської діяльності в майбутньому, й тому всіляко підкреслював необхідність уніфікації форм діловодної документації різних земств [2, с. 6]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних регіонах України побачили світ узагальнюючі ювілейні праці з історії окремих земств, які в джерельному відношенні базувалися передусім на матеріалах засідань земських зібрань та управ [3–8]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. їх традиції розвинули у своїх роботах представники нового покоління українських земствознавців – І. Верховцева, А. Лохматова, О. Огієнко, О. Редькіна, В. Стецюк та ін. [9–12]. Утім спільною рисою вказаних праць залишається намагання авторів уникнути серйозної джерелознавчої характеристики документальних комплексів земського походження. Остання підмінюється бібліографічним оглядом опублікованих земських документів й анотованим переліком використаних матеріалів архівних фондів.

Вирішенню завдань джерелознавчого дослідження матеріалів земського діловодства, в тому числі й протокольної документації, в Україні присвячені лише поодинокі наукові розвідки (О. Бакуменко, І. Захарової, Н. Кузовової, О. Макієнка, В. Шевченка, К. Шихова та ін.) [13–19]. Новизною підходів відзначаються роботи дніпропетровського історика К. Шихова, в яких він продемонстрував наукові перспективи застосування комп'ютерних технологій і методів у джерелознавчих студіях на прикладі вивчення тенденцій розвитку добродійної діяльності Катеринославського губернського земства, відображеної у постановах земського зібрання [20–22].

У межах даної статті здійснюється спроба визначення походження та специфіки функціонування в діловодстві різних видів земської протокольної документації, з'ясування рівня її збереженості в архівах і бібліотеках України, розкриття особливостей її використання в якості історичного джерела.

У 1865-1866 рр. на території України розгорнули свою практичну діяльність створені в результаті земської реформи органи місцевого самоврядування – губернські й повітові земства. «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» 1864 р. передбачало існування в структурі земських установ земського зібрання як розпорядчого органу й земської управи як виконавчого органу. І земські зібрання, і земські управи за своєю природою були колегіальними органами, що визначало відповідні порядок і процедуру вирішення справ.

Для обговорення різних питань й ухвалення рішень гласні земських зібрань збиралися на засідання в режимі чергових (щорічних) і позачергових сесій, які відбувалися під головуванням губернських і повітових предводителів дворянства. Стаття 100 «Положення» (1864) відносила визначення правил проведення засідань земських зібрань до компетенції

міністра внутрішніх справ [23, с. 12]. 13 червня 1867 р. було затверджено «Правила о производстве дел в земских, дворянских и городских, общественных и сословных собраниях», якими суттєво розширювалися права головуючого на засіданні щодо організації роботи зібрання [24, с. 896–898]. На засідання виносилися питання, ініційовані головою та гласними зібрання, внесені земською управою, пропонувані різними урядовими й громадськими установами, приватними особами. Зібрання могло формувати робочі органи – постійні й тимчасові комісії – для детальної розробки питань порядку денного. Особливий статус мали спеціальні ревізійні комісії, створювані для перевірки земської звітності. Обов'язки документування ходу засідань земського зібрання покладалися на обраного з числа гласних секретаря [23, с. 7].

Законодавство зобов'язувало земства, за зразком інших колегіальних органів, постанови земських зібрань неодмінно фіксувати в спеціальних журналах засідання, скріплених підписами голови й секретаря зібрання, членів земської управи та усіма земськими гласними [23, с. 12]. Відтак на земські зібрання було поширено усталену практику документування роботи присутствених місць. У межах існуючих законодавчих норм земські зібрання розробляли й ухвалювали внутрішні правила про порядок ведення засідань, у яких докладніше регламентувалася процедура оформлення журналів засідань [25, с. 12; 26, с. 22–28; 27, с. 46; 28, с. 1179–1180; 29, с. 11–12; 30, с. 14; 31, с. 43–48]. Складені секретарем зібрання проекти журналів зачитувалися й після необхідної правки підписувалися на початку кожного наступного засідання, інколи до них докладалися в письмовій формі особливі думки гласних, незгодних з певними рішеннями зібрання або діями головуючого. Копії журналів засідань (або витяги з текстом постанов) негайно після набуття останніми юридичної сили направлялися на розгляд губернатора, а в окремих випадках – й міністра внутрішніх справ. Оригінали журналів після закриття сесії земського зібрання передавалися до канцелярії земської управи, де здійснювалася їх систематизація за хронологічною ознакою. Чорнові матеріали засідань, як правило, не зберігалися.

У пореформений період важливою новацією в процесі документування роботи присутствених місць стала практика стенографічного запису ходу засідань, яка набула особливого поширення в діяльності земських і судових установ. Вже на перших сесіях земських зібрань ухвалювалися рішення про запрошення стенографів для докладного відтворення земських дебатів [26, с. 18-19; 27, с. 48; 28, с. 58; 32, с. 10; 33, с. 30–31]. Розшифровані стенографом записи після редагування секретарем зібрання ставали основою для складання стенографічного звіту про засідання земського зібрання, що, на думку гласних, мало слугувати зростанню рівня відкритості та прозорості їх роботи. Стенографічні записи також використовувалися для перевірки правильності ведення журналів засідання.

Значно менше уваги законодавство приділяло організації роботи земських управ. Їх внутрішній

устрій і порядок діяльності визначався інструктивними документами самих земств [34, с. 19]. Постійними компонентами в структурі земської управи стали присутствіє (колегія) у складі голови і членів управи та канцелярія, а згодом – й спеціалізовані службові підрозділи (відділення, бюро). Загальне керівництво роботою управи здійснювало присутствіє, члени якого збиралися на засідання, як правило, один-два рази на тиждень. Інтенсивність роботи присутствія поступово зростала в процесі розширення діяльності земств. Наприклад, у Полтавському губернському земстві в 1903 р. на 37 засіданнях присутствія управи було розглянуто 775 справ, а в 1913 р. на 63 засіданнях – уже 1 013 справ [35, с. 84; 36, с. 247]. Серед найактивніших у своїй роботі були земські управи Правобережної України, де виборне земство було впроваджено лише у 1911 р. Так, зокрема, впродовж 1912 р. присутствіє Житомирської повітової земської управи на 216 засіданнях спромоглося вирішити 6 330 питань [37, с. 14]. Перелік питань для колегіального розгляду управи затверджувався земським зібранням. Серед них – складання проектів земських кошторисів, звітів і доповідей управи для земського зібрання, пояснень до зауважень ревізійної комісії, розгляд звітів окремих посадових осіб про здійснення доручень управи, виконання постанов земського зібрання, вимог представників адміністративної влади, а також питання про видачу грошей, відрядження у земських справах, підрядні роботи й торги, кадрові питання тощо [38, с. 75]. Документаційний супровід питань, що вносилися для розгляду присутствія управи, належав до компетенції секретаря управи – керівника земської діловодної служби. Рішення ухвалювалися більшістю голосів членів присутствія, а запрошені гласні, земські службовці та ін. особи користувалися правом дорадчого голосу. Інші питання, що не потребували колегіального обговорення, могли вирішуватися одноосібно головою або членом земської управи – куратором відповідного напрямку діяльності. Безпосередній контроль за реалізацією рішень присутствія здійснювала канцелярія управи.

За інструкціями земських зібрань усі рішення присутствій управ обов'язково фіксувалися в журналах засідань (книгах журнальних постанов, книгах запису ухвал), які скріплювалися підписами голови, членів присутствія й секретаря управи. Журнали засідань присутствія постійно зберігалися в канцелярії (розпорядчому або секретарському відділенні) управи, а представлені для розгляду документи з позначкою секретаря управи про ухвалені рішення поверталися ініціаторам конкретного питання [39, с. 122]. Подібно до журналів засідань земських зібрань, вони не включалися до складу окремих діловодних справ, а систематизувалися за певною ознакою (предметною, хронологічною).

Ведення протокольної документації у земствах не обмежувалося засіданнями земських зібрань й присутствій земських управ. У 1880–1890-х рр. у роботі земських установ поступово вкорінюється практика створення постійних і тимчасових дорадчих органів при земських управах – економічних рад, шкільних, санітарних, статистичних та ін. комісій, до складу яких входили члени управи, гласні, земські

службовці та ін. запрошені особи. Постійним явищем стало проведення земських з'їздів і нарад з актуальних питань діяльності земств. На початку ХХ ст. на території України розгортають роботу міжрегіональні об'єднання земств (Всеросійський союз земств з його регіональними організаціями, Південноруська обласна земська переселенська організація, Київське товариство західних земств з продажу сільськогосподарських машин та ін.), створені для координації зусиль земських установ у вирішенні нагальних питань культурно-господарського життя. Ухвалені ними рішення, зафіксовані в протоколах засідань, активно використовувалися керівними органами земств для розробки стратегії земської діяльності.

У роботі земських установ протокольна документація набула нової функціональної спрямованості. На відміну від державних інституцій, земства використовували її не лише як форму фіксації нормативних актів, але й як засіб оприлюднення громадянської позиції земських діячів. Прагнення до забезпечення максимальної гласності у практичній діяльності земських установ знайшло втілення у запровадженні традиції публікації матеріалів земського діловодства, в тому числі й протокольної документації. У зверненні гласних Єлисаветградського земства з пропозицією друкування журналів засідань вказувалося: *«Гласність земських зібрань повинна вважатися не правом публіки, а нашим обов'язком, – все, що відбувається в наших засіданнях, повинно бути відкритим для всенародного контролю на честь або осуд»* [40, с. 7]. На перших засіданнях земських зібрань у більшості земств було ухвалено рішення розпочати систематичну публікацію журналів засідань або на сторінках місцевої офіційної періодики [25, с. 12; 28, с. 94; 30, с. 4], або ж у вигляді окремих земських видань [32, с. 32; 33, с. 65–66; 40, с. 7–8]. Деякі земства звернулися з клопотанням про звільнення земських видань від попередньої цензури [40, с. 9]. Підготовкою до друку земської документації займалася канцелярія земської управи.

З кінця 60-х років ХІХ ст. і до 1917–1918 рр. усі губернські земства й більшість повітових земств на території України регулярно друкували офіційні журнали засідань земських зібрань, а в окремих випадках – й стенографічні звіти засідань. Публікація журналів присутствій земських управ не набула поширення. Загалом тираж земських видань не відзначався масовістю через запроваджене міністерством внутрішніх справ лімітування примірників друкованої продукції земств чисельністю земських діячів [41, с. 223–224]. Окремі земства України вирішували дану проблему заснуванням земських періодичних видань довідково-інформаційного типу («Сборник Херсонского земства», «Земский сборник Черниговской губернии»), в яких чільне місце відводилося матеріалам земського діловодства.

З 1880-х рр. прогресуючий розвиток земської діяльності висунув на порядок денний питання кодифікації результатів земського нормотворення у формі зводів або збірників постанов земських зібрань. Як стверджував упорядник одного з найперших подібних зводів, М. Кулябко-Корецький, він намагався надати йому, *«з одного боку, – характер*

довідкового збірника всіх постанов зібрання у справжньому й незмінному вигляді, з іншого, – значення джерела для ознайомлення з попередньою історією всіх питань, що входили до кола завідування місцевого губернського земства» [26, с. XVIII]. Тому він і більшість його наступників у своїй роботі широко використовували як власне протокольну документацію земств, так і цілу низку інших діловодних документів (правил, статутів, інструкцій, звітів, доповідей, кошторисів тощо). Окрім текстів постанов, наводилися основні положення відповідних доповідей, резюме земських дебатів, а інколи – й інформація про ступінь їх виконання. Принципи систематизації постанов у зводах відрізнялися в різних земствах, що створювало додаткові складнощі при спробах порівняння здобутків їх практичної діяльності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кодифікаційні роботи було проведено в шести губернських і двох десятках повітових земств на території України. Однак лише в Херсонській губернії вдалося опублікувати зводи постанов земських зібрань губернського й усіх шести повітових земств.

Протокольна документація земств поступово концентрувалася в документосховищах земських управ. Оригінали документів відкладалися в архівах при канцеляріях управ, а їх друковані копії – у бібліотечних зібраннях [42, с. 43–47]. Земські архіви й бібліотеки, як правило, були добре впорядкованими, відзначалися належним рівнем організації зберігання документів і користування документною інформацією [43–44]. Однак уже до початку XX ст. у низці земств України в силу різних обставин відбулася втрата частини документального фонду. Так, в Хорольській повітовій земській управі через недбалість земців документи до 1901 р. були знищені, а описи справ – втрачені [45, с. 29]. Наявність прогалин у джерельній базі констатували й упорядники зводів постанов земських зібрань. Окремі журнали засідань земських зібрань, переважно часів становлення земства (60–70-ті роки XIX ст.), уже неможливо було розшукати ні в рукописному, ні в друкованому вигляді [46, с. VII–VIII; 47, с. XIX–XX].

Найбільших втрат діловодна документація земських установ зазнала в добу революційних потрясінь 1917–1920 рр. й, особливо, перших років радянського будівництва на території України. Після остаточної ліквідації органів земського самоврядування у 1920 р. їх документальна спадщина виявилася здебільшого непотрібною новим радянським органам влади. Архівно-бібліотечні зібрання земств стали об'єктом посиленої господарської експлуатації місцевих установ. Їх використовували в якості вторинної сировини при виготовленні паперу, для канцелярських потреб, обгортання товарів у мережі роздрібної торгівлі й, зрештою, опалення [48, с. 123–124]. За приблизними підрахунками до середини 1920-х рр. в УСРР було знищено не менше двох третин загального обсягу земської документації. Лише завдяки ентузіазму окремих подвижників на ниві архівної і бібліотечної справи решту документальних скарбів земств вдалося врятувати від остаточної загибелі. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. залишки земських документів були

сконцентровані, описані й обліковані в складі фондів новостворених державних архівів та їх довідкових бібліотек. Найповніше документація земств була представлена у фондах Полтавського, Харківського й Чернігівського крайових історичних архівів (вимірювалася багатьма десятками лінійних метрів справ й тисячами примірників друкованих видань) [49, с. 25–26, 34; 50, с. 26, 35; 51, с. 19, 34].

Непоправних збитків документальній спадщині земств на території України завдали події Другої світової війни. У результаті обстрілів і пожеж у приміщеннях архівних установ Дніпропетровської, Полтавської, Сумської і Чернігівської областей були майже повністю знищені фонди земських установ Катеринославської, Полтавської, Чернігівської й частково Харківської губерній, сильно постраждали земські друковані видання у складі архівних бібліотек [52, с. 11–13, 139–164, 430, 656–689, 840]. У перше повоєнне десятиріччя українські архівісти провели колосальну роботу з науково-технічного впорядкування фрагментарних залишків документальних матеріалів земств.

На сучасному етапі матеріали земського діловодства зосереджені передусім у фондах державних архівів та їх науково-довідкових бібліотек, окремі комплекси земських друкованих видань відклалися у складі зібрань державних бібліотек і музеїв України. Земська протокольна документація в тій чи іншій мірі представлена у фондах земських установ центральних і місцевих державних архівів (ЦДІАК України, ЦДАВО України, Державний архів АР Крим, 19 обласних архівів), а також КУ «Ізмаїльський архів», які разом нараховують майже 100 тис. од. зб. [16, с. 274]. Це передусім фонди міжрегіональних об'єднань земств, губернських, повітових і волосних земських (народних) управ та їх підрозділів, спеціалізованих земських установ – лікарень, народних училищ, кас дрібного кредиту тощо. Специфічні умови фондоутворення наклали свій відбиток на стан збереженості протокольної документації земських установ. У фондах архівних установ різних регіонів України вона представлена досить нерівномірно. Найбільш репрезентативні її комплекси збереглися у фондах губернських земських управ Волинської (Держархів Житомирської обл., ф. 183, 1352 од. зб. за 1904–1919 рр.), Подільської (Держархів Хмельницької обл., ф. 233, 3065 од. зб. за 1903–1920 рр.), Таврійської (Держархів АР Крим, ф. 60, 971 од. зб. за 1866–1920 рр.) і Харківської (Держархів Харківської обл., ф. 304, 3542 од. зб. за 1865–1919 рр.) губерній, а також фондах Київської (Держархів Київської обл., ф. 1239, 13303 од. зб. за 1911–1919 рр.), Ніжинської (Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 342, 4120 од. зб. за 1851–1919 рр.) та Прилукської (Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, 1265 од. зб. за 1865–1919 рр.) повітових земських управ. Невелика кількість копій журналів засідань земських зібрань відкладалася у фондах губернських у земських і міських справах присутствій, канцелярій губернаторів та ін. адміністративних органів, які здійснювали нагляд за діяльністю земських установ.

Складніше встановити рівень збереженості друкованих примірників журналів, протоколів, стенограм

засідань земських установ у складі бібліотечних зібрань архівів України з огляду на недосконалість їх науково-довідкового апарату. Впевнено можна лише стверджувати, що найбільший серед місцевих архівів України комплекс земських друкованих видань, у тому числі й протокольної документації, сконцентровано у довідковій бібліотеці Державного архіву Херсонської області (понад 3 тис. прим.), яка в значній мірі сформувалася на основі бібліотечного фонду Херсонського губернського земства [53, с. 27]. Значні за розміром колекції друкованої продукції земств представлені у фондах Державної наукової архівної бібліотеки у м. Києві, а також довідкових бібліотек державних архівів АР Крим, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Сумської, Харківської, Чернігівської областей.

Найменш відомою дослідникам залишається інформація про обсяги та склад комплексів земських видань у фондах державних бібліотек України, а також бібліотек інших наукових, навчальних і культурно-просвітницьких закладів через відсутність серйозних бібліографічних досліджень у цьому напрямі. Приємний виняток становить бібліографічний показник періодичних видань Чернігівщини, включаючи періодичні й продовжувані видання земств, підготовлений спільними зусиллями місцевих бібліотекарів, архівістів і музейників [54]. Серед місць зосередження найбільш помітних зібрань друкованої продукції земств можна відзначити бібліотеку «Таврика» ім. О. Х. Стевена Центрального музею Тавриди в м. Сімферополі (не менше півтисячі окремих земських видань), куди в 1922 р. за постановою КримЦВК були передані найбільші бібліотеки Таврійського губернського земства [55, с. 5], наукові бібліотеки Чернігівського державного історичного музею ім. В. В. Тарновського й Полтавського обласного краєзнавчого музею, до створення яких свого часу доклали зусиль місцеві земства, а також наукову бібліотеку Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, якій у 2003 р. дісталися цінні бібліотечні фонди колишнього міського державного архіву.

Отже, у процесі реалізації органами земського самоврядування управлінських функцій утворився величезний масив діловодної документації, у складі якої чільне місце займали журнали, протоколи, стенограми засідань земських установ. Практика друкування земської документації створила принципово нові умови для їх розповсюдження, що, у свою чергу, визначило досить високий рівень їх збереженості в складі фондів архівів, бібліотек і музеїв України. Вагома джерельна цінність матеріалів земського діловодства, виявлення й опрацювання яких потребує неабияких зусиль у галузі архівної та бібліотечної евристики, слугує достатньою підставою для укладання відповідних довідників – анотованого реєстру фондів земських установ і бібліографічного показника земських друкованих видань.

Активне використання дослідниками земської протокольної документації в якості джерела історичної інформації зумовлює потребу здійснення її загальної джерелознавчої характеристики. Як уже

зазначалося, у практиці роботи земських установ знайшли застосування три різновиди протокольної документації – журнали, протоколи і стенограми засідань. Усі вони належали до внутрішньої управлінської документації земств. Практика їх укладання й оформлення мала своїм джерелом норми законодавства, інструктивно-методичні матеріали земських установ й діловодну традицію. Враховуючи відносну самостійність окремих земств у процесі організації управлінської діяльності, зрозумілим стає надзвичайне розмаїття варіацій форм та способів ведення земської протокольної документації.

Форма журналів і стенограм застосовувалася передусім для документування роботи керівних органів земства, а форма протоколів – у роботі дорадчих органів (постійних і тимчасових комісій, з'їздів та нарад). Однак подібного розмежування суворо не дотримувалися. Видові ознаки різних зразків протокольної документації земств нерідко змішувалися – журнали формально мало відрізнялися від протоколів, а за змістом інколи нагадували стенограми. Усі різновиди протокольної документації за своїм змістовним наповненням були здебільшого складними документами, присвяченими розгляду цілої низки питань, а за своєю внутрішньою структурою – комплексними документами, які включали до себе й інші різновиди діловодної документації. У джерельному сенсі вони становлять багатоаспектне джерело, яке містить різнопланову ретроспективну інформацію про внутрішній устрій, організацію управління, напрями діяльності земських установ.

У практиці російського діловодства журнал розглядався як *«товсякденна записка про всі дії присутственого місця або станової установи»*, а у його формулярі виділялися наступні реквізити: назва виду документа й установи, що проводить засідання, дата його проведення, список учасників з позначкою відсутніх, виклад змісту та способу вирішення заслуханих справ, підписи учасників, дати підписання журналу та виконання його рішень, а також особливі позначки у разі їх невиконання [56, с. 32–33]. В основній частині журналу виділялися три компоненти: 1) зміст ініціативного документа, який став причиною і предметом обговорення; 2) виклад думок учасників засідання; 3) формулювання колегіально ухваленого рішення.

Оформлення журналів засідань земських установ у значній мірі відповідало існуючій діловодній практиці. Найбільш важливе значення для організації роботи земських установ мали журнали засідань земського зібрання, які фіксували всі рішення розпорядчого органу земства. Як правило, тексти цих журналів супроводжувалися списками земських гласних, звітами й доповідями земських управ і їх підрозділів, відношеннями й заявами різних установ та осіб, протоколами засідань комісій і нарад, балотувальними листами, кошторисною документацією, а у разі їх опублікування – й допоміжними показниками (абетковими, предметними, хронологічними переліками розглянутих питань). Наведемо зразок журналу засідання земського зібрання:

<p>Журнал Харьковского губернского земского собрания 27 октября 1868 года В заседании губернского земского собрания 27 октября присутствовали: председатель собрания – губернский предводитель дворянства, управляющий государственными имуществами и 55 гласных, всех членов собрания 57.</p> <p>1. Читан проект журнала 25 октября. Г. З. И. Бекарюков прочел собранию отдельное мнение меньшинства членов губернского собрания по поводу постановления его по железнодорожному делу. Г. В. И. Бекарюков представил также для внесения в журнал 25 числа высказанное им мнение по этому же предмету, равно и записку, в коей он излагает причины, по которым он не подписал заявления большинства членов собрания. Определено: принять журнал 25 октября и присоединить к нему поданные гг. Бекарюковыми записки.</p> <p>2. Читан доклад комиссии по ревизии сумм, книг и отчетности губернской земской управы и отчет по осмотру ею богоугодных заведений. Доклад сей прилагается к настоящему журналу. Г. член губернской управы Коростовцев представляет собранию на замечания, сделанные ревизионною комиссиею, объяснение, которое при сем прилагается. После прений по поводу доклада ревизионной комиссии, участие в коих принимали гг. Корниенко, Чепелкин и Шидловский, г. председатель предложил собранию следующие два вопроса: 1-й вопрос: согласно ли собрание с мнением ревизионной комиссии о необходимости иметь при счетоводстве управы расчетную книгу для ведения счета недоимкам по уездам? и 2-й: принимает ли собрание заключение ревизионной комиссии, выраженное в ее докладе? Оба вопроса разрешены собранием утвердительно.</p> <p>3-4. [...]</p> <p>Подпись председателя, гласных, управляющего государственными имуществами и скрепа избранного секретарем гласного Приложения к журналу 27 октября 1868 года: Доклад ревизионной комиссии [...] Объяснения члена управы Л.И. Коростовцева [...]</p>
--

На відміну від журналів засідань державних установ, які зазвичай відзначалися лаконізмом при викладі дебатів учасників, намаганням передати їх у найбільш узагальненій формі, у журналах земських зібрань, особливо в часи становлення земського самоврядування (60-70-ті роки XIX ст.), приділялася підкреслена увага ретельній фіксації всього спектру думок земських діячів. Подібна специфіка укладання земських журналів відповідала підвищеному суспільному запиту на публічність ухвалення тих чи інших управлінських рішень у пореформену добу. Практика друкування журналів засідань земських зібрань ставала додатковим аргументом на користь більш докладного передавання змісту земських дебатів. Нерідко за повнотою відтворення ходу засідання журнали не поступалися стенографічним звітам, що викликало роздратування очільників місцевої адміністрації [32, с. 17–18]. Загалом тексти журналів засідань земських зібрань – своєрідний індикатор інтенсивності роботи конкретного земства. Д. Мордовцев з цього приводу відзначав: «У той час, коли в одній місцевості земські зібрання являють картину жвавої боротьби протидіючих сил та інтересів, де нагальні земські питання як би з-під землі виростають і вимагають невідкладного рішення, де у вирішенні їх зацікавлений і мужик, і купець, і землевласник [...], де впродовж десяти-п'ятнадцятиденної земської сесії списуються гори паперу різними заявами, протестами, окремими думками, і для цього земські діячі не сплять ночами, працюючи в

комісіях, підкомісіях, комітетах і на приватних земських зборах, – у той час в іншій місцевості земські зібрання проходять ніким не поміченими, в самих залах сесій віє глибоким громадянським сном, не лунає жодного живого слова, не чути доладної промови не тільки з вуст мужика, але й з вуст розвинутого землевласника; самий ґрунт вочевидь неспроможний народити ніяких питань, і папір залишається незайманим, несписаним, окрім тих небагатьох аркушів, на яких земські управи викладають свої до нудоти сухі, позбавлені життя, до останньої букви вражені канцелярським тифом звіти, кошториси й розкладки» [1, с. 7].

Журнали засідань земських управ не розглядалися в якості публічних документів. Зафіксовані в них рішення, як правило, не мали значного суспільного резонансу, спрямовувалися на розв'язання повсякденних і рутинних питань забезпечення нормального функціонування земського господарства, тому, зазвичай, не призначалися для друкування. Після перших спроб налагодження видання журналів засідань земських управ у другій половині 1860-х рр. більшість земських установ України остаточно відмовилися від зазначеної практики. Журнали земських управ могли бути загальними або особливими (присвячувалися розгляду тільки одного питання). Для спрощення ведення журналів з часом почали широко застосовувати типографські бланки з елементами трафаретних текстів. Наведемо зразок журналу засідання земської управи:

<p>Журнал Харьковской губернской земской управы 27 июля 1906 года Присутствовали: з. м. председателя Ю. К. Захарашевич-Капустянский, члены – В. В. Акишев, С. А. Задонский, Б. И. Каразин и находящийся в отпуске председатель управы кн. А. Д. Голицын</p> <p>Содержание статей: <u>По распорядительному отделу</u> В дополнение к журналу от 17 сего июля месяца о перераспределении заведывания некоторыми отделами в виду вступления в должность члена управы В. В. Акишева предполагается для большего удобства членов управы и</p>	<p>Решение управы: Просить члена управы П. Г. Арцыбашева при отсутствии Капустянского и Задонского заменять их по отделам страховому и оценочно-статистическому. С. А. Задонский в тех же случаях заменят Арцыбашева (дорожный, народного здравия отделы) и Каразина (экономический, ветеринарный, народного образования и оценочно-статистический), а</p>
--	--

служащих установитъ впредь порядок замены одних членов
управы другими при временномъ отсутствіи послѣднихъ.

Б. И. Каразинъ заменяетъ Задонскаго по бухгалтерскому и пенсионному
отделу. Замена члена управы Акишева по заведыванию губернской
больницей и повивальнымъ училищемъ съ родильнымъ домомъ и прочими
учреждениями возлагается, съ его на то согласія, на председателя управы
А. Д. Голицына.

Подписи председательствующаго, членов управы и скрепа секретаря управы

Специфічною формою фіксації роботи земського зібрання стала стенограма засідань. До початку ХХ ст. стенографування практично не використовувалося у діловодній практиці державних установ Російської імперії (окрім судових установ). Тому стенографічні звіти земських зібрань – ледь не єдиний зразок докладного висвітлення роботи колегіальних органів у провінції. Стенограма, являючи собою послідовне і детальне відтворення ходу засідань з дослівним передаванням усіх виступів учасників, як ніякий інший різновид протокольної документації, дозволяє відчутти атмосферу земського життя, передати думки й настрої земських діячів. У багатьох випадках лише тексти стенографічних звітів дають можливість пояснити логіку ухвалених рішень, з'ясувати позицію того чи іншого земця. Щоправда, враховуючи труднощі розшуку професійних стенографів, а також мінливість у поглядах гласних різних земств на роль стенографування в роботі зібрання, стенограми засідань губернських зібрань складалися, як правило, нерегулярно, а в роботі повітових зібрань вони взагалі мало практикувалися.

У контексті джерелознавчого дослідження земської протокольної документації важливого значення набувають проблеми оцінки достовірності вміщеної інформації, а відтак – і можливостей її повноцінного використання при вивченні культурно-господарської діяльності земств. На рівень достовірності даних протокольної документації впливали кілька факторів. Укладання первинного тексту залежало від компетентності й досвідченості секретаря (або стенографа) у справі документування інформації. Траплялися випадки ухвалення земськими зібраннями постанов про заборону друкування стенографічних звітів, оскільки *«ніхто з гласних не міг впізнати в них своїх слів»* [32, с. 10–11]. Помилки й неточності в документах нерідко фіксувалися навіть після їх офіційного затвердження. Нечіткість формулювання рішень зібрання час від часу зумовлювала неспроможність управ їх практично реалізувати [46, с. 24], а упорядників збірників постанов обтяжувала додатково евристичною роботою [57, с. I–II]. Нарікання на незрозумілість ухвал через незадовільність ведення журналів зібрання змушені були висловлювати й очільники місцевої адміністрації [31, с. 56]. Окрім викривлення змісту документації через суто технічні огріхи, існувала ймовірність її свідомої фальсифікації відповідними посадовими особами.

Особливо широкий простір для корегування тексту журналів, протоколів і стенограм засідань

відкривався в процесі їх підготовки до публікації. Законом 13 червня 1867 р. публікація документальних матеріалів земських засідань, окрім попереднього розгляду цензурними органами в загальному порядку, була обумовлена й спеціальним дозволом місцевої адміністративної влади [24, с. 898–899]. Після цензурування текстів документів їх первинний зміст міг істотно змінюватися – зникали фрагменти земських дебатов, з'являлися сторонні примітки й коментарі [40, с. 6]. Через неможливість повноцінного оприлюднення результатів роботи земських установ окремі земства навіть відмовлялися запрошувати стенографів. Тож не завжди журнали, протоколи й стенограми повною мірою відображали реальний хід засідань земських установ.

Дослідник земської протокольної документації, оцінюючи достовірність її інформації, зобов'язаний застосовувати індивідуальний підхід до кожного окремого документа. При наявності суперечностей й неточностей у протокольній документації обов'язково слід залучати інші види діловодних матеріалів земства – звіти, доповіді, кошториси та ін. Тексти опублікованих копій документів необхідно по можливості перевіряти за їх архівними оригіналами. У випадку втрати окремих документальних комплексів значну користь можуть принести опубліковані низкою земств зводи або збірники постанов земських зібрань. Користуючись джерельною інформацією зафіксованих у протокольній документації рішень, варто розуміти їх номінальний характер, адже нерідко ухвали земських зібрань і управ, й, особливо, земських дорадчих органів не вдавалося реалізувати на практиці.

Таким чином, комплекс протокольної документації, який сформувався в результаті управлінської діяльності органів земського самоврядування, належить до найбільш цінних у джерельному відношенні різновидів діловодних матеріалів земського походження. Чітке розуміння умов його формування, специфіки функціонування в земському діловодстві, а також особливостей його внутрішньої структури, змістовного наповнення, рівня достовірності зафіксованої інформації дозволяє більш відповідально поставитися до залучення журналів, протоколів, стенограм земських установ в якості історичного джерела. Без використання земської протокольної документації, яка відкладалася у фондах архівів і бібліотек України, неможливе повноцінне дослідження культурно-господарської діяльності земств в українських регіонах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. 1865-1875. – СПб., 1877. – II+VI+374 с.
2. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1911. – Т. 4. – VIII+696+104+XXIX с.
3. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений. – Харьков, 1891. – Вып. 1. – 214 с.

4. Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. – Полтава, 1894. – 144 с.
5. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 годы : в 3 вып. – Херсон, 1904-1906.
6. Зак Л. Исторический очерк Днепровского земства // Вестник Таврического земства. – 1904. – № 18. – С. 16–29; № 20. – С. 26–33; 1905. – № 12/13. – С. 69–78; № 14/15. – С. 64–67.
7. Щербина Ф. А. История Полтавского земства. – Полтава, 1914. – Вып. 1. – III+238 с.
8. Хижняков В. М. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. – Москва, 1916. – I+114 с.
9. Лох матова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – 197 с.
10. Огієнко О. Земства Правобережної України 1904-1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності. – Житомир, 2006. – 144 с.
11. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. – К., 2008. – 192 с.
12. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
13. Бакуменко Е. А. Основные источники по истории земских учреждений России второй половины XIX – начала XX ст. // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1998. – № 413: Історія. – Вып. 30. – С. 77–87.
14. Захарова І. В. Документи земського діловодства як джерело вивчення історії розвитку початкової народної школи в Україні // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2001. – Вып. 5. – С. 208–214.
15. Кузовова Н. М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
16. Макієнко О. А. Проблеми використання документальних матеріалів земств у дослідженнях регіональної історії України // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 269–283.
17. Шевченко В. М. Земські окладні книги – важливе джерело вивчення стану земельної власності на Сумщині в роки Першої світової війни // Матеріали Шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2005. – С. 145–147.
18. Шихов К. Л. Про деякі методологічні та методичні проблеми дослідження матеріалів земського діловодства // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 198–204.
19. Шихов К. Л. Постанови Катеринославських земських зборів як джерело з історії селянства (1866-1913 гг.) // Питання аграрної історії України і Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 87-92.
20. Шихов К. Л. Формулювання змістовної гіпотези про земську благодійницьку діяльність за тематичною класифікацією «Систематического свода постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг.» // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вып. 9. – С. 24–32.
21. Шихов К. Л. Комп'ютерні технології і дослідження історії благочинності в Катеринославській губернії 1864-1914 рр. (створення вибірки та побудова бази даних) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вып. 9. – С. 33–42.
22. Шихов К. Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – 973 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1871. – Т. XLII (1867 г.). – Отд. 1. – 1206 с.
25. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – VI+190+292 с.
26. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – XXXIII+769 с.
27. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – XV+619 с.
28. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1 – XXX+1182 с.
29. Систематический свод постановлений Харьковского уездного земского собрания. 1865-1884. – Харьков, 1885. – VI+802 с.
30. Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. – Сумы, 1895. – V+536 с., табл.
31. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания. 1866-1899 гг. – Александровск, 1900. – 1152+XIV с.
32. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг. – Одесса : Тип. «Одесских новостей», 1888. – Т. 1. – XV+VI+704 с.
33. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866-1913 гг. – Симферополь, 1908. – Т. 1. – III+905 с.
34. Макієнко О. А. Організація діловодної служби в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2010. – Вып. 5. – С. 18–22.
35. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 г. – Полтава, 1904. – Вып. 1. – II+108+19+175 с.
36. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 г. – Полтава, 1914. – Вып. 1. – II+257+182 с.
37. Отчет Житомирской уездной земской управы за 1912 г. – Житомир, 1913. – 113 с.
38. Брацлавское земство. Доклады уездной управы земскому собранию, сметы расходов и доходов, протоколы комиссий и журналы собрания. Первое очередное собрание 1911 года. – Немиров, 1911. – 194 с.
39. Доклад ревизионной комиссии Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва 1913 года. – Полтава, 1913. – II+225 с.
40. Свод постановлений Елисаветградского уездного земства за 1865-1894 гг. – Елисаветград, 1895. – 13+XXI+897 с.
41. Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – XXXIII+344 с.
42. Смирнов А.И. Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – 185 с.
43. Абрамов В. Ф. Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66.
44. Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Т. 18. – С. 7–14.
45. Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – XVI+62 с.
46. Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания 1865-1899 гг. – Кременчуг, 1900. – XXVI+845 с.
47. Систематический сборник постановлений Феодосийского уездного земского собрания очередных и чрезвычайных сессий с 1867 по 1912 г. – Феодосия, 1913. – Т. 1. – XVI+696 с.
48. Макієнко О. А. Архів Херсонського губерньського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116–127.
49. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 22–36.
50. Герасименко Х. Полтавський краєвий історичний архів // Архівна справа. – 1928. – Кн. 8. – С. 22-39.
51. Грибін М. Харківський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1930. – Кн. 3(14). – С. 6-36.
52. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України, втрачені в роки Другої світової війни / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2007. – Кн. 1. – 1030 с.

53. Макієнко О. А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 4. – С. 45–59.
54. Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В. В. Тарновського (ЧДІМ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) / уклад. : Г. Конопацька, Н. Волкова, Л. Семенюк. – Чернігів, 2002. – 160 с.
55. Кузнецова Л., Колесникова Н. Собственное имя – «Таврика» // «Таврика»: 125 лет основания краеведческой библиотеки Крыма: Сб. ст. – Симферополь, 1998. – С. 4–6.
56. Варадинов Н. Делопроизводство: Руководство к составлению всех родов деловых бумаг и актов, по данным формам и образцам. – 2-е изд., испр. – СПб., 1873. – Ч. 1. Теоретическое делопроизводство. – IV+XV+258 с.
57. Систематический сборник постановлений Полтавского уездного земского собрания за 1865-1901 годы. – Полтава, 1902. – Т. 1. – IX+754 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. А. Макієнко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2011